

Torday Emil utazásai és tudományos tevékenysége a Kongó-medencében

Kubassek János

BEVEZETÉS, A TÉMA JELENTŐSÉGE

A magyar tudomány képviselői a múltban kiemelkedő szerepet játszottak Afrika földrajzi feltárásában, szellemi és anyagi értékeinek tudományos megismerésében, kulturális javainak közkinccsé tételében.

Magyarország történelme, korlátozott anyagi erőforrásai, politikai, társadalmi, gazdasági viszonyai, világtengerektől távoli földrajzi helyzete hátrányosabb pozíciókat jelentett kutatóinknak, mint a Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Belgium, Hollandia, vagy Portugália támogatásával dolgozó szakembereknek. A nagy gyarmattartó birodalmak expanziós törekvéseket szolgáló kutatóútjai, feltáró expedíciói mögött számottevő politikai-pénzügyi körök álltak.

A magyar szakemberek hazájuk állami támogatása nélkül, szerényebb, mostohább körülmények között dolgoztak. Eredményeik mégis maradandó értékű hozzájárulást adtak a különböző szaktudományokhoz és az afrikanisztikához, melyet több vonatkozásban megalapoztak.

Afrika földjének, tájainak és népeinek megismerésében, leírásában úttörő jelentőségű munkát végzett Benyovszky Móric Madagaszkáron (Balázs Dénes 1987.), Magyar László Délnyugat-Afrikában (Krizsán László 1985.), és Teleki Sámuel Kelet-Afrikában (Kubassek J. 1988.), valamint Bakerné Sass Flóra a Nílus forrásvidékén (Krizsán László 1987.).

Délnyugat-Afrika misszionárius utazói, Menyhárt László és Czimermann István Mozambik földjén, a Zambézi mellékén végeztek úttörő jellegű természettudományi, nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat. (Krizsán László, 1992) A 20. században a Szahara-kutatás terén ért el kimagasló eredményeket Almásy László, aki a Gilf-Kebírben és az Uweinát-hegységben felfedezett őskori sziklafestményei révén számottevő bizonyítékokat adott a térség elsvatagosodására vonatkozóan.

Almásy érdeme a legendás Zarzura-oázis, a Gilf-Kebír északi fővölgye, Vadi Abd el Malik repülőgépes felfedezése, valamint Kufra-oázis keleti irányból való, gépkocsival történő megközelítése. (Kubassek János, 1999)

A sors elgondolkodtató tanulsága, hogy a hazájában, a második világháború után meghurcolt és népbíróság elé állított felfedező utazó halála után négy évtizeddel vált világhírűvé Az angol beteg című amerikai film sikere kapcsán.

Kelet-Afrikában a vadász utazók természettudományi gyűjtőexpedíciói emelhetők ki, mindenek előtt Kittenberger Kálmán, Széchenyi Zsigmond, valamint Mészáros Kálmán tevékenysége.

Etiópiában és Tanganyikában Sáska László orvos gyógyító munkája mellett rendkívül alapos és sokrétű botanikai, zoológiai és néprajzi kutatásokat folytatott, melyekről szakcikkekben és

Életem Afrika című művében adott számot. (Kubassek János, 1990) Afrika földjén a magyar földrajzi utazók maradandó értékű eredményeket értek el, s máig ható módon érzékeltetik az afrikai népek részéről megnyilvánuló érdeklődés és megbecsülés jeleit.

E tisztelet bizonyítéka nyilvánult meg 2001-ben, Kairóban, a Magyar Kulturális Napok során, amikor az Egyiptomi Földrajzi Társaság székházában kiállítás és nemzetközi konferencia hívta fel a figyelmet hazánkiai Afrika földjén elért kimagasló teljesítményeire.

Munkásságuk részleteiben való feltárása és közzététele az elmúlt évtizedek legfontosabb hazai tudománytörténeti adósságainak törlesztése közé tartozik.

E publikációk jelentősége messze túlmutat a szaktudományok határain. Visszhangjuk külföldi szellemi műhelyekben is nyomon követhető. (Prága, Pozsony, Kolozsvár, Bécs, London, Párizs, Washington, San Bernardino, New York, Honolulu, Kairó, Tokió, Szöul, Peking).

Hatásuk érzékelhető Magyarországon periferikus helyzetű kis településeinken (Öttömös, Foktő) és nagyobb városaiban (Dunaföldvár, Veszprém, Szombathely), ahol egyedülálló önismereti forrásként adnak ösztönzést iskolánévadásra, emlékműállításra, közösségformáló hagyományteremtésre és ápolásra, végsősoron a nemzeti identitástudatot erősítik. Fontos szempont, hogy a magyar Afrika-kutatók összekötő kapcsot jelentenek hazánk és az afrikai népek között, hangsúlyozva, hogy a magyar részről megnyilvánuló érdeklődés jelei a mai napig a rokonszenv és a barátság pilléreként értelmezhetők.

E törekvések jegyében tíz esztendő bűvárkodás mozaikjait foglalja össze e tanulmány, mely az Afrika-kutatás egyik legkiemelkedőbb – de szülőföldjén sajnos alig-alig ismert – magyar személyiségének tevékenységét helyezi új megvilágításba.

Torday Emil munkásságát elsősorban Halász Gyula: *Öt világrész magyar vándorai* című, 1936-ban megjelent munkája az utazó halála után öt évvel méltatta a nagyközönség előtt, majd Havasné Bede Piroska és Somogyi Sándor szerkesztette a *Magyar utazók, földrajzi felfedezők* című kötetben, 1973-ban Futó József földrajzprofesszor a geográfia nézőpontjából adott áttekintő képet afrikai tevékenységéről.

A hazai néprajztudomány elismerését jelzi, hogy a klasszikusokat közreadó: *Messzi népek magyar kutatói* című kötetben, Vargyas Gábor fordításában, 1978-ban láthatott napvilágot eredetileg francia nyelven megjelent, *Causeries congolaises* című, Kongó lakóinak életéből jellemző mozaikokat bemutató etnológiai tanulmánya. Nagy Britanniában a jeles néprajzkutató, John Mack nagyszerű kiállítást rendezett Londonban, a British Museumban őrzött gyűjtemény vitathatatlanul legszebb darabjainak reprezentatív bemutatásával (1. kép).

A Torday által készített eredeti afrikai felvételek felhasználásával John Mack tudományos értékű, angol nyelvű katalógust adott közre *Emil Torday and the Art of the Congo 1900-1909* címmel. (2. kép) Tudomásunk van arról, hogy Belgiumban és Franciaországban, valamint az Amerikai Egyesült Államok közgyűjteményeiben is számos, Torday által gyűjtött afrikai néprajzi tárgy található.

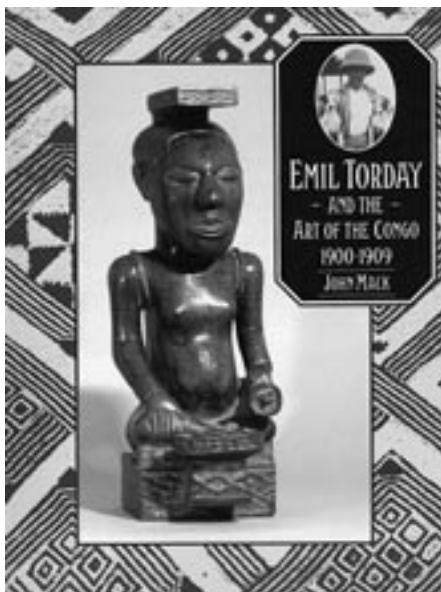
Az angol és francia nyelven megjelent, Torday által írt cikkek és tanulmányok, valamint könyvek válogatás formájában történő reprint kiadása jelentős mértékben elősegíthetné a Kongó-medence jelenlegi néprajzi-antropológiai kutatását.

TORDAY EMIL UTAZÁSAI, KUTATÓ- ÉS GYŰJTŐMUNKÁJA

Torday Emil Budapesten született 1875. június 22-én. Iskoláit Budapesten és Münchenben végezte, majd 1895-ben, Belgiumban telepedett le. Öt éven át Brüsszelben dolgozott, mint banktisztviselő.

1. kép – A londoni British Museumban szervezett kiállítás prospektusa (*Images of Africa*)

2. kép – John Mack katalógusa - Torday Emil és Kongó művészete (1900-1909)

Érdeklődését nem elégítette ki a hivatali, pénzügyi munka, ezért a belga állam szolgálatába állt, s a gyarmati közigazgatási apparátus tagjaként Kongóba kapott kinevezést.

Eredeti néprajzi, földrajzi érdeklődésének megfelelően került Afrikába, ahol élete legtermékenyebb korszakát töltötte.

A XIX.–XX. század fordulóján a földrész gazdasági-társadalmi viszonyai gyors változásokon mentek keresztül. A gyarmattartó hatalmak által kiépített utak, vasutak, s a feltárt vízi utak, valamint a közlekedési eszközök fejlődése lehetővé tette a kontinens sokáig csaknem megközelíthetetlen belsejének feltárását. Ez a munka azonban továbbra is sok megpróbáltatással járt és nem kevés egyéni kockázatvállalást követelt.

Torday Emil munkaterülete – Kongó Szabad Állam – 1886–1908 között II. Leopold, belga király közvetlen fennhatósága és személyes irányítása alatt állt, s így afrikai viszonylatban politikai szempontból különleges közjogi helyzetben volt.

Fő gazdasági jelentőségét a Kongó-medence esőerdőinek vadonjában szabadon élő kaucsukfából nyerhető gumi exportja adta. Antwerpen piacának legkeresettebb termékei közé tartozott a Kongó-medencéből szállított kaucsuk.

A belga kereskedők, katonák, ültetvényesek gazdasági érdekeiket gyakran a legkegyetlenebb, brutális fellépéssel érvényesítették. A belga gyarmatosító törekvések idején, II. Leopold uralkodása alatt több mint ötmillió kongói lakos vesztette életét. E tények érzékeltetik, hogy az 1900 márciusában Bomába, Kongó Szabad Állam fővárosába érkező Torday Emil nem szokványos körülmények között kezdte meg munkáját.

A belga kormány gyarmati hatóságainak szerényen fizetett tisztviselőjeként kapta az első alkalmat arra, hogy az afrikai kontinensre utazzon. Személyiségétől idegen volt a hódítók leigázó, kizsákmányoló, harácsoló mentalitása. Helyzete azért is volt nehéz és bonyolult, mert a belga gyarmati adminisztráció

3. kép – Sebforradások egy busongo asszonyon.
A késsel vágott rituális sebek mitológikus jelen-
téstartalmat hordoznak)

4. kép – Lokombe falu a Kongó-medencében

tagjaként kellett elnyernie a helybéli afrikaiak bizalmát. A belgákkal szemben tartózkodó, gyakran ellenséges magatartást tanúsító kongói törzsek tagjai nagyon nehezen fogadták be a fehérbőrű idegent.

Külön tanulmányt érdemel az a rendkívüli pszichológiai beleérző képesség, mely Torday alkalmassá tette arra, hogy bepillantasson az afrikai törzsek életformájának legrejtettebb mozzanataiba.

Matadiban, majd Kinshasában tartózkodva – igen mostoha körülmények között – szerezte első közvetlen tapasztalatait Afrikáról. 1900. szeptember 13-án kapott belga hivatalos megbízás keretében a Kongó folyamon hajón utazott fel Stanleyville-be. Fő feladata az volt, hogy Katangában képviselje a belga közigazgatást.

Az európai civilizáció által csaknem érintetlen vidékeken került először kapcsolatba a bangala törzssel.

A kongói törzsek akkoriban teljesen meztelenül járó tagjainak testét változatos alakú és formájú, késsel ejtett sebek forradásnyomai, az ún. *cikatrizáció* borította. Torday már afrikai tartózkodása első heteiben felfigyelt a Kongó folyam mentén élő törzsek változatos formájú és helyű, az eredeti bőrfelületből ujjnyi vastagságra kidudorodó *cikatrizáció* jeleire. Többször szemtanúja lehetett a fájdalmas, véres művelet végrehajtásának. A tűskével, vagy késpengével meghatározott módon behasított, vérző sebekbe az afrikaiak növényi porokat, vagy hernyó- és rovarnedveket kentek, s ezek hatására keletkeztek a feltűnő forradásnyomok, melyek kifejeztek rangot, társadalmi helyzetet, vagyoni körülményeket, s tükrözték azokat a hiedelmeket, melyek apáról fiúra, anyáról leányra öröklődtek. (3. kép)

Elsőként készített afrikai fotódokumentációi a szociálanropológia és az etnográfia számára kiemelkedő és úttörő forrásértéket jelentenek. Torday tanulmányozta az interetnikai kapcsolatok közép-afrikai hatásait, feltárta a kapcsolatok pozitív és negatív következményeit, kimutatta ellentmondásait.

Az arabok által folytatott rabszolgagyűjtő hadjáratok súlyos pusztításokat és embervesztéseget okoztak Közép-Afrikában. Ugyanakkor az arabok közép-afrikai jelenlétének pozitív eredménye,

hogy behozták és elterjesztették a rizst, a madagaszkári burgonyát, a babot, s kiterjesztették a mezőgazdasági kultúra haszonnövényeit, termőterületeit. A megtelepülő gazdag arab kereskedők számos iskolát alapítottak, melyekben a helybeli fekete diákok is kaptak tanulási lehetőséget.

Torday vízi utakon, magányosan, vagy helybeli fekete kísérők segítségével és kalauzolásával járta be a Kongó medencéjét. (4. kép)

A Kongó-medencéből a Tanganyika-tóhoz tett expedíciója során hosszabb időt töltött a Manyema vidéken, Kabanbáróban, ahol súlyos betegen dolgozott. Makoba nevű bennszülött kísérőjével maláriás lázrohamoktól gyötörve jutott el a Tanganyika-tó partján található Teába, majd hajóval Palába, ahol a fehér atyák missziós kórházában ápolták.

Első útjának legjelentősebb földrajzi eredménye, hogy felépülése után törzsi emberek segítségével sikerült azonosítania a Livingstone által a Tanganyika-tó déli partján térképre rajzolt Akalonga-fokot, mely a brit birtokok és Kongó állam közötti határ kijelölésének vonatkoztatási pontja lett. A hegyfokot korábban a Tanganyika-tó vízszint visszahúzódása miatt nem találták meg a határkijelölő bizottság tagjai.

Torday a víztükörtől távolabb található magányos hegy lejtőjén felismerte az egykori parti színlő domborzatformáját, s természetföldrajzi megfigyelésével jelentékenyen segítette a közigazgatás munkáját.

Torday 1900–904 között a Comité Spécial du Katanga mellett dolgozva közigazgatási tisztviselőként kitűnően megalapozta későbbi tudományos kutatásait.

Első utazása sem volt eredménytelen, de legnagyobb jelentőségét az adja, hogy szerteágazó hely- és nyelvismeretet szerzett, valamint sokrétű személyes kapcsolatokat alakított ki a gyarmati hatóságok képviselőivel és a helyi törzsek vezetőivel. Elsajátította a földrajzi és néprajzi terepmunka

5. kép – A baluba törzs tagjai a Moero-tó partján

6. kép – Torday Emil kedvenc kutyáival egy Kongóba tartó hajó fedélzetén

alapelemeit. Módszertani útmutatás nélkül dolgozva, autodidakta módon, de mai szemmel nézve is szakszerű ösztönösséggel kutatva jutott közel a törzsi emberekhez, szellemi és tárgyi kultúrájukhoz.

Érdeklődése végérvényesen Afrika felé fordult. Európába visszatérve tudatosan kereste a kapcsolatot az afrikai vonatkozású, földrajzi és néprajzi kutatásokat folytató tudományos műhelyekkel. Néhány hónapos európai tartózkodása alatt kapcsolatot talált számos francia és angol nyelvű szakfolyóirattal, (*The Geographical Journal*, *Man*, *Bulletin de la Société d' Études Coloniales*), melyek később fórumot biztosítottak publikációjának.

John Mack tisztázta, hogyan kezdődött Torday kapcsolata a British Museummal.

1904. október 4-én levélben fordult Sir Hercules Read-hoz, a British Museum néprajzi osztályának kurátorához, és felajánlott néhány, a *balubák* (5. kép) földjén gyűjtött néprajzi tárgyat. Egy héttel később Read-dal személyesen is találkozott, és Kongó Szabad Állam délkeleti vidékéről származó 38 darabos kollekciónak ajándékozott az intézménynek.

A tárgyakhoz mellékelt részletes, funkcióra és használati módra is vonatkozó Torday dokumentáción már érzékelhető, hogy a gyűjtő nem csupán egy lelkes amatőr, hanem egy ösztönösen dolgozó, de kitűnő megfigyelő és lényeglátó képességgel rendelkező kutató.

E kapcsolat nemcsak Torday számára, hanem az egyetemes tudomány szempontjából is gyümölcsöző volt. A British Museum akkori döntéshozóit minősíti, hogy felismerték Torday Emil személyi kvalitásait, s ráéreztek arra, hogy kíváncsisága és megszállottsága mögött egy ízig-vérig kutatómunkára termett ember lényé húzódik meg, aki saját elhatározásából vállalta feladatát, a Kongó-medence népeinek kutatását. Önkéntelenül adódik a párhuzam, hogy Torday az ugyancsak brit szolgálatban álló, és az angolok anyagi támogatásával dolgozó Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonló felkészültséggel és szakértelemmel képes elvégezni olyan munkát, melyre a briteknek nem volt saját emberük az adott térségben.

Ez a kapcsolat alapozta meg a British Museum máig is leggazdagabb, több mint 3000 bejegyzett tételét, a Torday által gyűjtött, különféle néprajzi tárgyat tartalmazó Afrika gyűjteményét.

E kapcsolatot elsősorban a brit tudományos élet gyümölcsöztette, de egyben lehetőséget is adott arra, hogy Torday eredményei megjelenjenek a nemzetközi tudományos világ vérkeringésében.

Néhány hónapos európai tartózkodást követően 1905. február 11-én Torday az angliai Southamptonban ismét hajóra (6. kép) szállt, s visszatért Afrikába, a Kongó torkolatvidékére.

Második utazását (1905-1907) egy belga kereskedelmi társaság megbízásával, de az angolok bőkezű és hathatós anyagi támogatásával hajtotta végre. Ezúttal a Kongo-medence központi vidékein, a Kwilu folyó mentén élő törzsek körében kutatott. Megélhetését a Compagnie du Kasai független kereskedelmi társaságnál végzett munkája biztosította.

Míg első afrikai útja során belga gyarmati tisztviselőként csak időszakosan foglalkozhatott néprajzi terepmunkával és a saját költségén végezhetett gyűjtéseket, addig a második alkalommal már több időt szentelhetett a szakmai munkákra és a British Museumtól kapott pénzalap könnyebbé tette a terepkutatásokat és a meghatározott szempontok szerint végzett gyűjtéseket.

Második útja során Torday hosszabb időt töltött Kolokotóban, a Kwilu folyó bal partján. Figyelemreméltóak a *bambalák* népszokásairól és igazságszolgáltatásáról lejegyzett megfigyelései (milonga, kama-kumi), amelyek bizonyítják, hogy Torday Magyar Lászlóhoz hasonlóan, belülről figyelhette meg e kezdeti fejlődési fokon álló társadalmak legrejtettebb arculatát is.

Torday végighajózott a Kongón, a Kasai folyón, (7. kép). a Kvangó torkolatáig, majd a Kwilun. Az akkori viszonyokat találóan jellemzi, hogy Torday második útja idején (1905) még gyakran előfordult a kannibalizmus. Torday ismét olyan területeken dolgozott, ahol európai kutató előtte még nem fordult meg. A Kongó-medence törzsei a bambalák, a bajakák, a bajanzik és a bushongok (8. kép) között szisztematikus gyűjtéseket és rendszeres megfigyeléseket végzett.

7. kép – A Kasai folyó egyik csónakkikötője

8. kép – Busongo asszony és lánya az isambó altörzsből

Részletesen leírta a bennszülöttek lakóhelyeit, konyhóit, használati tárgyait, táplálékukat, étkezési szokásaikat, a rabszolgatartás különféle változatait és az emberevés a századfordulón még élő hagyományait.

A bambalák legelterjedtebb csere-és fizetőeszköze a *dzsimu*, azaz apró kagyló (*Olivella nana*) volt. Az atlanti-óceáni partvidékről származó fizetőeszköz más törzsek között is használatos volt. Torday hosszú hónapokat töltött egy-egy faluban, így úttörő kutatásokat fordíthatott a népszokások feltárására. Különösen a házasságkötési szertartások, az istenítéletek, a társadalmi hierarchia, a törzsek közötti kapcsolatok változásai és a kannibalizmus okainak vizsgálata terén végzett kiemelkedő munkát.

A bantu népcsaládhoz tartozó baszambák és a szomszédos törzsek, az északi és a déli *bambalák*, valamint a bajakák szokásait, életmódját, földművelési módszereiket, halotti szertartásaikat, szellemhitüket, de még játékaikat, dalaikat, mondáikat is feljegyezte (9 kép). Az életszerű, az élet minden jelenségét észlelő és regisztráló tudós megfigyelései messze túlmutatnak korán.

Torday közleményei nemcsak a néprajz, hanem a szociológia és az emberföldrajz számára is kimeríthetetlen kincsesbányának bizonyultak. A Ji folyó mentén található falucskában büntetésből felakasztott csirketolvaj kutya esete éppúgy helyet kap Torday terepnaplójában, mint a testi fogyatékos vak gyerekek sorsa.

1906 elején a Kongó-medencében szörnyű éhínség szedte áldozatait. A belga tisztviselők erőszakoskodásainak ellenálló *bajaka* törzsfőnök (*kiamfu*) elfogatása a feszült helyzetben felkelést váltott ki a Kvangó vidékén. Ebben az időben Torday egyetlen európaiként közvetítő kimbala nyelv ismeretében biztonságban mozgott és dolgozott *bajaka*-szótárán, melynek szavait ötletes varrótű ajándék fejében gyűjtötte össze a türe áhítózó bajaka asszonyoktól.

A Kongó-medence legősibb lakói, a vangongók, baszambák, baszongók, bajanzik mellett emberevő bahuanák falvait is felkereste a Kvilu folyó jobb partján, Luane környékén. Torday írta le elsőként a bahuanák harci szokásait, és az Afrikában jellemző halottkultuszokat.

A halottat arccal nyugat felé, ülő helyzetben temetik el. Ruháját, fegyvereit és némi eleséget és pálmabort tesznek melléjük a sírba. A férfi halott sírján összetörik edényeit, az asszonyok edényeit

9. kép – Bambala fiúk ütőhangszerrel játszanak

velük együtt temetik el. A villámcsapás áldozatait hanyatt fektetve földelik el. Gyászuk jeléül a férfiak homlokukat, a nők egész arcukat bemázolják feketére.

Hiedelmük szerint kétféle tetetlen lelke van az embernek: a *bun* és a *dosi*. A *dosi* álom közben hagyja el a testet és a halál után a levegőben lebeg. Meglátogatja a halott barátait és üldözi ellenségeit. *Dosi*-ja minden élőlénynek van, az állatoknak is. Sőt a fétisekben is megvan a *dosi*. A *bun* a halál után valamiféle nagy állat testébe költözik – feltéve, hogy az elhunytnak sok fétise volt.

Ha nem volt fétise, a *bun* páraszerű test formájában kerülgeti az elhunyt barátait. A villámcsapás áldozatával vele pusztul a *bun*. A villámcsapást a felhőkben lakozó macska okozza, mely le-lelátogat a földre, és embert, vagy fát fal föl éhsége csillapítására. A szivárványt hallal táplálkozó, hatalmas kígyónak képzelik.

A bajanzik életkörülményeit is találóan örökíti meg Torday:

„A bajanzik – kivált a folyó mentén élők – annyira tisztátalanok élelmiszereik készítésében, hogy kíséromim gyakran éheztek inkább, hogysen elfogadják ételeiket. Tisztátalanságuk velejárója, hogy mindent megesznek. Tanúja voltam egy ízben, hogy egy hónappal előbb elejtett elefánt földi maradványain lakmároztak. Emberevők, de a természetes halállal kimúlt ember húsát nem eszik meg. Annál nagyobb élvezettel vetik rá magukat a megölt ember tetemére. Nem is titkolják szokásukat, és nyíltan megvallják, hogy azért eszik az emberhúst, mert ízlik nekik....”

Széles körben elfogadott szokás a többnejűség. A házasságtörésen rajtakapott asszonyt a megcsalt férj megölheti, de rendszeren kártérítéssel is megelégszik. Ha gyilkosság történik, a megsértett falu megtámadja a gyilkos faluját. A folyó mentén lakó bajanzik – kivált pedig a Kongó falu környéki nép – hisz a *meloki*-ban.

A *meloki* – a rossz szellem – okozza a betegségeket, halált, szerencsétlenséget. A boszorkányt megölik és megeszik. Ezt a szokást a bambaláktól tanulhatták, a folyótól távolabb élő törzsek nem ismerik.”

A belgák afrikai gyarmatbirodalmának idején szokatlannak tűnő, de megszívlelendő sorokat vetett papírra a magyar kutató.

„Talán helyénvaló lesz itt egy jótanács, az utánam következő európaiaknak: soha ne emeljenek kezét a feketékre. A bennszülött nem üt vissza. Akárcsak megkötözött kezű embert bántanánk. A bennszülött tudja, hogy ez gyávaság, és tudja, hogy a fehér ember tudja ezt. Ha pillanatnyilag el is éri célját az európai, ő vallja kárát erőszakosságának. Mennyivel többet ér ennél a bennszülöttek bizalma, megbecsülése és ragaszkodása. Csak amikor megajándékoztak bizalmukkal, és jellemükbe mélyebben bepillantottam, értettem meg érzésvilágukat. Mennyi jó humor, gyöngédség és emberség fér meg egy egyszerű fekete ember szívében!”

A fentiek tanulságai megkülönböztetik Torday azoktól az Afrikában szolgáló tisztviselőktől, akik nyers erőszakkal, olykor igen brutális eszközökkel próbáltak érvényt szerezni akarataiknak. Torday mögött nem állt fegyveres erő. Utazásait magányosan, helybéli útikalauzok segítségével bonyolította le, nélkülözve a belga gyarmati kormányhatalom erőszak szervezeteinek támogatását.

E sorok szerzője a Magyar Tudományos Afrika-expedíció tagjaként 1988-ban, Zairében, az egykori Kongó állam területén szerzett közvetlen személyes tapasztalatokat azokról a viszonyokról, amelyekben a jog erejét az erő joga helyettesíti. Európai nézőpontból manapság szinte elképzelhetetlen, csaknem egy évszázada milyen kockázatokat kellett vállalnia a magányos, rokontalan európai utazónak abban az ismeretlen afrikai közegben, ahol kívülről számára átláthatatlanok az egymás közti törzsi kapcsolatok, ahol egy véletlen nyelvi félreértés végzetes és visszavonhatatlan következményekkel járhat.

Torday természetadta vízi utakon, hajón és csónakon járta be a Kongón és mellékfolyóin Egyenlítői-Afrika dzsungelvilágát. Kikwitben, a déli-bambalák földjén végezte legalaposabb, legátfogóbb gyűjtéseit. (10. kép) A házassággal, a gyermekvárással kapcsolatos bambala hiedelemvilágból az alábbi szokás kívánkozik kiemelésre.

„A férjes nő, ha áldott állapotba kerül, minden korábbi kedvesét meg kell, hogy vallja férjének, ha csak egyet is elhallgat közülük, a gyermek meghal. A leánykori szeretők mind bírságot fizetnek a férjnek, de ez a bírság csak névleges. A férjhezmenetel után kitüntetett szerelmesek súlyos kártérítéssel tartoznak a férjnek. A házasságot csak akkor tekintik véglegesnek, amikor a gyermekáldás jelei mutatkoznak. Ettől fogva mindkét részről kötelező a házastársi hűség. Azt tartják, a hűtlen szülő gyermekének meg kell halnia.”

Csecsemők haláláért majd mindig a házastársi hűtlenséget teszik felelőssé. Az asszonyt, akinek a gyermeke meghal, ünnepélyesen háromszor víz alá merítik, hogy ily módon megtisztuljon vétkétől. A bakvezék, bagvandalák, bapindik, bakvamoszingák, bakvaszampák, badzsokok, (11. kép) imbangolák, balubák megkülönböztetése Torday nyomán terjedt el az Afrikával foglalkozó néprajzi szakirodalomban.

Torday élet- és gyűjtési körülményeit, kutatómunkájának nem mindennapi feltételeit érzékelteti, hogy első bázishelyén, Kolokotóban a magát mágikus erők birtokában tudó törzsfőnök és varázsló, Kikungulu gyanakodva és ellenségesen figyelte tevékenységét.

Méreggel akarta elpusztítani, mert attól tartott, misztikusnak hirdetett erőkből táplálkozó hatalmát veszélyezteti az európai kutató, aki átlát a törzsi embereket megtévesztő manipulációinak.

10. kép – Déli bambalák törzsi tanácskozása

11. kép – Badzsok koponyák,
mint háborzongató győzelmi trófeák,
faágakra tűzve

Kikungulu mérgekeverő hajlamai saját családtagjait sem kímélték. A növényi eredetű *putu* nevű méreggel tulajdon nővérét is halálba küldte, hogy vagyonához hozzájusson.

Kikungulu hat éves kislánya – apja parancsára – Torday kávéjába kevert *putuval* akarta megölni a tudóst. Csak a véletlenül múlt, hogy a magyar kutató időben észrevette az álnokságot. Csupán a párhuzam kedvéért tartom fontosnak megjegyezni, hogy a betűk atyjaként tisztelt Czimermann Istvánt, a zambézi melléki misszió magyar jezsuita misszionáriusát a Mozambikban található Zumbóban, 1894. január 31-én egy helybéli törzsfőnök, hatalomféltésből mérgezte meg.

Sajnos, a mérgezések később is előfordultak Afrikában. Észak-Kenyában, North Horr missziós kórház olasz konzoláta misszionáriusa 1988 márciusában e sorok szerzőjének mondta el, hogy egyik elődjét turkáná nyilvessző, a másikat mérgezett étel küldte át a túlvilágra.

Torday második útjának (1905–1907) gyűjtések szempontjából legfontosabb munkaterülete a Kaszai – Lukanyo – és a Sankuru-folyók medencéje volt, a Kwilutól keletre, a Kongó-medence szívében.

Először a német múzeumok megbízásából utazó híres német néprajzkutató, Leo Frobenius már felkereste a területet és a berlini Museum für Völkerkunde számára megkezdte gyűjtéseit. Berlinben a Museum für Völkerkunde külön épületében öt osztályon tizenkét német specialista foglalkozott az 1897-es büntető expedíció során szerzett bronz és elefántcsont tárgyak feldolgozásával.

A londoni British Museum a századfordulón még hátrányban volt a Museum für Völkerkunde anyagának afrikai gyűjteményeit tekintve, de Torday szorgalma és intenzív gyűjtőmunkája nyomán hamarosan kiegyenlítődek a különbségek.

Torday gyűjtési szempontjai nemcsak az unikumokat, a törzsi ritkaságokat ölelték fel, bár kétségtelen tény, hogy számos egyedi maszkot, páratlan termékenység- és fétisszobrot gyűjtött.

Figyelme kiterjedt a mindennapi élet használati tárgyaira, a textíliákra, a ruhákra és az edényekre.

Afrikában, a néprajzkutatók közül elsőként használt hangrögzítésre fonográfot, így úttörőként juthatott hozzá a nyelvtudomány és a zenetudomány szempontjából máig fel nem dolgozott, ki nem értékelt afrikai törzsi hanganyaghoz. Páratlan dokumentum az a fényképfelvétel, melyeken gramofon hangjaira táncolnak a bushongók. (12. kép) Torday kezeli a készüléket, trópusi sisakban állva, s figyelni az összekapaszkodó fiatal táncosokat, akik ruhátlanul, mezítláb ropják a táncot falujuk főterén, valahol a kongói őserdőben A felvételt nagy valószínűséggel Tomas Hardy (13. kép) vagy W.Hilton Simpson készíthette.

12. kép – Torday gramofon zenére táncoltatja a busongókat

Torday gyűjtési – kutatási módszerei – a belülről való látásmód és a „köztük élve, együtt lakva, részt vállalva a feladatokban mentalitás” jellemezte.

E magatartás szokatlan és egyedülálló volt az európai kutatók körében és egyúttal nem kevés kockázatot jelentett, mert Torday nem utasíthatta vissza a hozzá forduló afrikaiak tanácskéréseit, de nem is akart beavatkozni egymás közti torzalkodásaikba.

A külső döntőbíró állásfoglalásai – látszólagos függetlensége és objektivitása ellenére – mérhetetlen károkat okozhatnak. A törzsi környezetben – akaratlanul is – rengeteg ellenséget szerezhet az óvatlan idegen.

A sajátos, a hétköznapi gyakorlat során kialakult munkamódszert elősegítette Torday rendkívüli nyelvérzéke. Összesen tizenöt, köztük nyolc afrikai nyelven tudta szóban, tolmács nélkül megértetni magát. Folyékonyan társalgott és írt németül, angolul, franciául, portugálul, olaszul és latinul. Angolul és franciául írt cikkeinek, könyveinek stílusát az anyanyelvűek is elismeréssel emlegették.

Torday módszertanilag jelentékenyen megtermékenyítette a szociálintropológiát. Terepmunkái, tapasztalatai alapján összeállított kérdőívei az Egyenlítői-Afrikában gyűjtött tárgyak mintaértékű dokumentációja. A tárgyleírásokban nemcsak a tárgyak valamennyi lényeges materiális tulajdonságát örökítette meg, hanem a gyűjtési körülmények mellett hasznos információkat adott a tárgyak funkciójára vonatkozóan.

A Torday által készített leírások a tárgytulajdonos származására, társadalmi helyzetére, életmódbeli szokásaira, sőt vallására és hiedelmeire is fényt vetnek. John Mackkal folytatott konzultációim során a brit néprajzkutató többször kihangsúlyozta, Torday kérdőíveivel, feldolgozó céduláival a későbbi gyűjtők számára is követendő támpontokat hagyott.

1906-ban Tordayt a bennszülöttek már Deke néven emlegették. A Deke (helyesen ndege) szó szuahéli nyelven madarat jelent, s az afrikaiak találoán így fejezték ki a magyar tudós gyors mozgását, szárnyalását, korlátlan szabadságát.

Mi volt a titka Torday eredményes munkájának?

Elsősorban rokonszenves emberi tulajdonságai révén tudta elnyerni az afrikaiak bizalmát. Közvetlen természete, egyéni stílusa, kielégíthetetlen kíváncsisága nem mindennapi empátia- és humorérzéke tették alkalmassá a néprajzi és szociálintropológiai terepmunkára. Törékeny testalkata ellenére kitűnően viselte a fátadalmakat, az erdő- és bozótjárás keszerveit, a csónakokból való kiszállás során a folyók mentén a süppedékes iszapot, az olykor térdig érő sarat, a mocsarak

13. kép – Torday Emil (jobb oldalon) és útitársa, Norman Hardy festőművész néprajzi terepmunkán, a Kongó-medencében (1908)

egészségtelen terepadottságait. Aszkétikus alkatával képes volt hónapokig nélkülözni az európai kényelem minden kellékét, a mostoha higiéniai tisztálkodási viszonyokat, a moszkitók támadásait, elviselni a civilizációtól való hosszadalmas távollétet.

A fizikai tulajdonságok mellett a lelkierő és a jellembeli adottságok jelenthetik a kulcsot a sikerhez ilyen helyzetekben.

Érdemes összevetni Torday kutatómunkájának körülményeit, lehetőségeit a másik világhírű Afrika-kutató, Leo Frobenius utazásaival. 1905-ben személyesen is találkoztak Kongóban és tea mellett cseréltek gondolatokat. Torday a találkozásról levélben számolt be angol barátjának, Joyce-nak.

A levél tartalmát John Mack hozta nyilvánosságra 1990-ben. A levélből kiderül, Frobenius népes társasággal szeretett utazni és érkezése előtt kísérői revolver- és puskalövésekkel, kereplőkkel lármázták fel a falvak lakóit, ily módon téve közhírré a „fehér úr” érkezését. A nagy felhajtás nem segítette elő a bizalom kialakulását. A mesterségesen gerjesztett tiszteletkövetelési törekvések nem váltak a német kutató munkájának javára. A látványos felsőbbrendűséget sugalló gesztusok nemcsak az afrikai emberekben, hanem a belga és brit állampolgárságú fehérekben is visszatetszést keltettek.

Frobenius kizárólag tolmácsok segítségével érintkezett a feketékkel. Minden megnyilvánulásában tekintélyt parancsoló távolságtartással viselkedett. Szándékosan került az afrikaiakkal a közvetlen kapcsolatot. Az angol gyarmati tisztviselő, Charles Partridge hasonlóan vélekedett Frobeniusról, és megjegyezte róla, hogy Nigériában még a karosszékét is cipeltette gyűjtőútjaira, mert megszokott kényelméről az őserdőben sem akart lemondani. Frobenius a későbbiek során sem tagadta meg önmagát.

Almásy László bizalmába férkőzve a magyar sivatagkutató közreműködésével és kalauzolásával 1933-ban juthatott el a Líbiai-sivatag legkevésbé ismert vidékeire. A Gilf-Kebírben és az Uveinát hegységben Almásy jóvoltából készíthetett dokumentációt azokról a sziklafestményekről, melyeket Almásy fedezett fel és mutatott meg neki. E felfedezések dicsőségét a legszemtelenebb módon kísérelte meg kisajátítani Almásy szülőföldjén, Magyarországon, ahol törekvése csúfos kudarcba torkollott. (Kubassek János, 1999)

Richard Bermann a sajtóban leplezte le a nyilvánosság előtt Frobenius csalárdságát, a mások érdemeit elorozni vágyó, gátlástalan, tudóshoz méltatlan magatartást.

Torday viselkedése Frobenius felfogásától igen távol állt. Ő a közvetlen tapasztalás, az „átélés” híve volt.

Két korabeli kép tárja fel azt a szakadéknyi különbséget, mely a két kutató munkamódszereit jellemzi. Frobenius kísérője, Hans Frederick Lemme festőművész által 1907-ben készített kép fókuszpontjában a német kutató van, aki saját sátrában, gyertyafénynél, széken ülve beszélget az öt figyelő, földön ülő afrikaiakkal. A megörökített esemény főszereplője, a gyertyától megvilágított arcú „felfedező utazó”, Frobenius.

Torday személyiségét és a bennszülöttekkel való közvetlen kapcsolatát érzékelteti az 1908-ban útítársa, Hilton Simpson által készített felvétel, mely azt mutatja, hogy a magyar kutató afrikai adatközlőjét a saját konyhájában keresi fel, s hozzá közel hajolva, tolmács nélkül beszélget vele.

Torday afrikai emberekkel való bánásmóddal kapcsolatos gondolatai ma is érvényesek:

„Tanulmányoznunk kell az embereket, ha meg akarjuk érteni és meg kell érteni, ha vezetni akarjuk őket. A józan ész törvénye parancsolja, hogy az európai, aki nálánál tízezerszer nagyobb embertömegek irányítására vállalkozik, Afrikában belemélyedjen a feketék lelkületének, szokásainak és előítéleteinek tanulmányozásába. Ha nem így cselekszik, múlhatatlanul kudarcot vall.”

Torday harmadik afrikai utazása (1907–1909) volt a legalaposabban előkészítve. E harmadik útján kamatozott mindaz a mérhetetlenül sok tapasztalat, amit előző terepmunkái során szerzett.

Hivatali kööttségek nélkül, létfenntartási gondoktól mentesen, minden idejét és energiáját a kutatómunkájára koncentrállhatta. Ebben az időben már a londoni Royal Anthropological Institute és a British Museum támogatását élvezte. A kor viszonyait jellemzi, hogy a szaklapokban megjelent írásai honoráriumából gondtalanul dolgozhatott. Egy-egy cikkének a tiszteletdíja két-három hónapos afrikai tartózkodásának, utazásának, szállásának, étellemezésének teljes költségeit fedezte.

Útítársai, Norman H. Hardy festőművész és M.W. Hilton Simpson antropológus voltak. A szociálanropológia, a néprajz és az emberföldrajz a Kaszai-medence és a Sankuru mellék népeinek első és legalaposabb felmérését köszönheti Torday harmadik afrikai expedíciójának.

A rejtett életet élő batetela, szungu, busongo, bankutu őserdei népek tárgyi emlékeit Torday nagy gonddal válogatta, gyűjtötte össze.

Harmadik útján ismét ellátogatott Kikwitbe, a bambalák földjére, de gyűjtéseket folytatott a babundák, a bapindzsis és a bapendék között is. A Kaszai és a Loange folyók között élő bakongok között Torday az első európai utazóként fordult meg.

Torday Emil munkásságának átfogó igényű, részletes, nemzetközi eredményekkel való összehasonlító elemzése és értékelése még a jövő tudománytörténeti feladatai közé tartozik.

Az emberföldrajz, a szociálanropológia és az etnográfia egyaránt Afrika klasszikus felfedező utazói között tartja számon. Terepkutatásai és a szakirodalomban négy nyelven nyomon követhető tudományos munkássága méltóvá teszik arra, hogy a Kongó-medence feltárásának legsikeresebb úttörőjeként tartsák számon. Eredményeit főleg francia és angol nyelvű könyvekben, cikkekben adta közre. Az életmű túlmutat a kutatóutak tárgyi hozadékán, s példázza, hogy önerőből, szisztematikusan előtanulmányok nélkül is maradandó értékű gyűjteményeket lehet az utókorra hagyni.

Az afrikanisztika, az etnográfia, az összehasonlító szociálanropológia, az emberföldrajz műhelyeiben az egész világon elismerik Torday Emil munkáit. Legtalálósabban Henry Balfour (14. kép) a Londoni Brit Tudományos Akadémia elnöke elismerő szavakkal méltatta Torday kutatásait.

„...Torday és társainak etnológiai eredményei valóban nagy jelentőségűek. Az afrikai bennszülöttek művelődéstörténetének új fejezetét tárják elénk ezek a kutatások és megnyitják szemünket a bennszülöttek művészi képességeinek megértésére. Eljött az idő, amikor a

14. kép – Henry Balfour, a Brit Tudományos Akadémia elnöke, Torday egyik támogatója és méltatója

benszülött művészet esztétikai értékének fölbecsülésében nem kell többé a primitív népek mértékét alkalmazni.”

Sajnálatos, hogy Afrika néger törzseinek leghivatottabb ismerőjévé vált magyar tudós emléke szülőhazájában elhalványodott.

ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTÉKELÉS

Torday Emil rendkívüli kockázatokat és súlyos személyes áldozatokat vállalt munkájáért. Maláriától, sárgaláztól, májgyulladásól gyötörtén dolgozott Afrikában. Egy orrszarvú csaknem nyomorékká taposta. Ezt az egyéni árat sem szabad figyelmen kívül hagyni, ha munkássága utólagos mérlegét megvonjuk.

Leányával, Torday Ursulával, 1989-ben Nagy Britanniában találkoztam. Az idős hölgy elmondta, hogy édesapja számára egyaránt Afrika volt a siker és a végzet bölcsője. A fekete földrészen szerzett betegségei Londonba való visszatérése után is többször kiújultak, s a kezeléseket hónapokat töltött különböző kórházakban. A máját megtámadó kórokozók később is gyakran gyötörték, s a legdrágább gyógyszerek sem segítettek.

Torday Ursula elmondása szerint egy évtized alatt egy emeletes londoni lakóház árát emésztették fel az édesapja Afrikában szerzett trópusi betegségeinek gyógykezelésére fordított költségei. Igen sajnálatos, hogy a közvetlen leszármazott az édesapjától rámaradt afrikai tárgyakat apránként eladogatni kényszerült, hogy fedezni tudja létfenntartási költségeit.

Torday Emil számára a legnagyobb szakmai elismerés az volt, hogy a Spencer-bizottság őt kérte fel az afrikai rasszok egyetemes leírásának hatalmas munkájára.

A rendkívüli feladatot terepismerete és szakirodalmi tájékozottsága révén sikeresen megoldotta. Az afrikanisztika egyik legfontosabb alapmunkáját tette a tudomány asztalára. Tanulmányait, elemzéseit különösen az afrikai gyermekek helyzetéről szóló híradásait a kormányzati és a nemzetközi humanitárius szervezetek is felhasználták tevékenységükhöz.

Ázsia legnagyobb magyar kutatója, Kőrösi Csoma Sándor életművéhez hasonló tudományos munkássága, cselekedeteinek emberi példája sajnos, nem kaphatott jelentőségéhez mérhető méltatást.

15. kép – Torday Emil feleségével Londonban, a századfordulón

16. kép – Torday Emil londoni otthona az 1920-as évek elején (Torday Ursula szívességéből)

Torday munkájának legnagyobb jutalma a felfedezés öröme, a kutatás, a megismerés boldogsága volt, mely nagyobb serkentő erőként ösztönözte, mint bármilyen cím, rang, kitüntetés. Súlyos betegen papírra vetett vallomása a biznyság erre:

„...ha újra végigélhetném az életet, semmi áron le nem mondanék az Afrika földjén töltött éveimről... Ragaszkodnék a soha vissza nem térő élményekhez...”

Előadókörútjai Belgiumban, Svájcban, Olaszországban, Angliában, s az Amerikai Egyesült Államokban egyaránt sok barátot szereztek számára. Gyűjteményei Londonban, Oxfordban, Brüsszelben, Tervürenben, Philadelphiában és Budapesten őrzik Közép-Afrika utolsó előtti pillanatban megmentett törzsi művészetének, tárgyi kultúrájának páratlan emlékeit.

Afrikai utazásainak, gyűjtőmunkájának eredményei rendkívüli népszerűséget szereztek számára Nagy-Britanniában.

Torday Ursula 1989. november 18-án a dél-angliai West-Sussexben található Balcombe House-ban elmondta, hogy édesapja élete végéig megőrizte magyar állampolgárságát. Ebből több hátránya is származott. Idegen állampolgárt nem alkalmazhatott a British Museum belső, státuszbeli munkatársként, így rendszeres fizetést sem kaphatott. Megélhetését azonban írásaiból, előadásaiból képes volt az akkori viszonyok között a felső középosztály szintjén biztosítani. Az első világháború idején a Nagy Britanniában és gyarmatainak tartózkodó központi hatalmak állampolgárait biztonsági okokból az angolok internálták.

A Kelet-Afrikában tartózkodó Kittenberger Kálmán is ekkor került hadifogolytáborba, s öt esztendőt töltött szögesdrót mögött.

Torday Emil tudományos érdemeire való tekintettel a British Museum illetékeseinek közbenjárására elkerülhette ezt a sorsot, de a háborús években lakóhelyét nem hagyhatta el. Levelezését rendszeresen ellenőrizték és hetente jelentkeznie kellett a rendőrségen. A húszas években szóba került Kínába történő hivatalos kiküldetése középkori szobrok vásárlása céljából, de ez a terve adminisztratív okokból megghiúsult, mert a Magyar Királyság útlevelével nem léphetett fel a brit érdekek képviselőjeként.

Torday Ursula elmondta, hogy a trianoni döntést követően a londoni román nagykövetség diplomatái felkeresték édesapját, s egy rég elfeledett Torda környéki családi birtokot, illetve a hozzá tartozó jövedelmet ajánlottak fel neki a román állam nevében, ha előzetesen felveszi a román állampolgárságot

és leteszi az esküt Romániára. A tudós az ajánlatot visszautasította. Tisztában volt azzal, hogy a románok propaganda célokból szeretnék a nevét használni.

Az elutasítást megkönnyítette, hogy Tordaynak tudományos munkájával sikerült Londonban megteremtenie azt a biztos egzisztenciát, mely hazájában elérhetetlen lett volna számára.

London legelőkelőbb városnegyedeiben, Kensingtonban, majd Bromptonban, kertes villalakásban élt, szakácsnőt és cselédet tudott tartani. (15. kép) Leányát, a gyermekbénulásban szenvedő Ursulát drága magániskolában taníttatta. Otthonában rendszeresen adott fogadásokat, vacsorákat, melyeken a tudományos világ képviselői és számos diplomata gyakran megjelent. Személyes kapcsolatban állt Stein Auréllal, Ázsia felfedező utazójával, Lóczy Lajossal, a Magyar Földrajzi Társaság elnökével, Almásy Lászlóval, Germanus Gyulával. Sajnos, a velük folytatott levelezés a második világháború során egy bombatámadáskor keletkezett tűzvészben elégett.

Utolsó lakhelye London előkelő Kensington városrészében található 17 The Grove Boltons volt. (16. kép).

Torday a General Register Office 19-2286 nyilvántartási számon kiállított DX 471698 sz. anyakönyvi kivonat szerint 1931. május 11-én halt meg. (17. kép) A sors szomorú fintora, hogy élete Londonban a Shaftesbury Avenue-n található Francia Kórházban ért véget, melyől néhány lépésnyire, a 196. sz. házban működött a Seeley kiadóvállalat, az „On the Trail of the Bushongo” (18. kép) című, 1925-ben megjelentetett nagysikerű munkájának kiadója. Sajnos, sírját több hónapi kutatómunkával sem sikerült megtalálnom. (Kubassek János, 1991)

1980-ban a British Museumban Roslyn Poignant kezdeményezésére nagy feltűnést és széleskörű visszhangot keltő fotókiállítást rendeztek a Torday által készített afrikai fekete-fehér fényképfelvételekből.

A fotók a Kongó-medence népeinek első, páratlan értékű fotódokumentációi közé tartoznak. Torday híres koponyagyűjteménye és a hozzátartozó antropológiai fotódokumentáció Londonba került, a Royal College of Surgeons gyűjteményébe. Az anyag 1941-ben német bombatámadáskor keletkezett tűzvész következtében elpusztult. Torday számos feljegyzése, több ezer fekete-fehér fényképfelvétele, valamint ezek pótolhatatlan negatívjai ugyancsak a lángok martalékává váltak.

CERTIFIED COPY OF AN ENTRY OF DEATH

Given at the GENERAL REGISTER OFFICE, LONDON

Application Number 492286

REGISTRATION DISTRICT Holborn

1931. DEATH in the Sub-district of St Giles & Bloomsbury in the County of London

No.	When and Where died	Name and surname	Sex	Age	Occupation	Cause of death	Signature, description and residence of informant	When registered	Signature of Registrar
1	11th May 1931 17 The Grove Shaftesbury Avenue	Emil Torday	Male	55 years	of German birth Bavarian Anthropologist	Overdose before after operation for pyelonephritis noticed by A. G. Smith M.B. (General)	Ursula Torday General Dorset St 17 The Grove Shaftesbury Avenue	10th May 1931	Registrar

CERTIFIED to be a true copy of an entry in the certified copy of a Register of Deaths in the Metropolitan Area of the City of London, under the Seal of the said Office, the 21st day of October 1951

DX 471698

Small print: This certificate is issued in pursuance of the Births and Deaths Registration Act 1953. Section 34 provides that any certified copy of an entry purporting to be issued or stamped with the seal of the General Register Office shall be received as evidence of the birth or death to which it relates unless any further or other proof of the entry, and no certified copy purporting to have been given in the said Office shall be of any force or effect where it is issued or stamped as aforesaid.

CAUTION—It is an offence to falsify a certificate or to make or knowingly use a false certificate as a copy of a false certificate knowing it to be accepted as genuine to the prejudice of any person, or to procure a certificate knowing it to be false without lawful authority.

18. kép – Torday egyik legnépszerűbb könyvének címlapja
(*On the Trail of the Bushongo*)

Csupán a Royal Anthropological Institute archívumában és a British Museumban található felvételek éltek túl a világegést.

Ma is érvényes Henry Balfour tárgyilagos, de az érdemeket és eredményeket gondosan mérlegre tevő értékelése:

„Torday és társainak etnológiai eredményei nagy jelentőségűek, az afrikai bennszülöttek művelődéstörténetének új fejezetét tárják elénk és megnyitják szemünket a bennszülöttek művészi képességeinek megértésére. Eljött az idő, amikor a művészet esztétikai értékének fölbecsülésében nem kell többé a természeti népek mértékét alkalmazni. Torday hazahozott gyűjteménye megköveteli, hogy a rendes, civilizált mértékkel mérjünk művészi értékelésünkben. Bárkit, aki megtekinti Torday gyűjteményét a British Museumban, határtalanul megragad az a rendkívüli művészi érték, amely a busongók alkotásaiban megnyilvánul. A minták bonyolultak és csodálatos művészi megoldásról tanúskodnak, technikájuk szinte tökéletes és a leghaladottabb civilizációban is alig lenne fejleszhető.”

A Magyar Földrajzi Társaság titkára, Halász Gyula véleménye szerint Torday a tizenkettedik órában menthette meg ezeket az őseredeti művészi emlékeket. A világ legnagyobb utazónemzete Torday személyében találta meg a leghivatottabb, legrátermettebb tudóst és szakírót arra a rendkívüli feladatra, mely az afrikai rasszok leírását tűzte ki céljául.

Leonard Darwin és Sir Artur Keith őt tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy a világ elé tárja az afrikai népek szociológiájának minden adatát, kirostálja belőle a rengeteg tévedést, balhiedelmet, hamis következtetést.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy Torday sokoldalú tehetsége, alkotókedve, mérhetetlen tudása, saját magát nem kímélő áldozatkész munkája saját hazájában nem található teret az érvényesülése. A Pécsi Tudomány Egyetemen többször szóba került, hogy meghívják a Néprajz Tanszék professzorának, de a bürokrácia útvesztőiben a nemes kezdeményezés mindig elakadt. A brit viszonyok határtalan lehetőségeivel összehasonlítva szerényebb és szűkebb pénzügyi erőforrások álltak volna rendelkezésére, de ő így is vállalta volna az oktatás és a kutatás feladatait.

Expedíciókra élete utolsó évtizedében már nem indulhatott, megrokkant egészségi állapota miatt. Tordaynak Afrika hozott világhírt és dicsőséget, de nem felejthetjük, hogy végső soron Afrika ölte meg. Leánya, Ursula megfogalmazása szerint a fekete földrész volt élete és halála egyaránt.

John Mack érdeme, hogy a British Museum 1990-ben ismét nagysikerű kiállítást rendezett *Torday Emil és Kongó művészete* címmel. Siklós István, a BBC magyar osztályának vezetője, 1991-ben harminc perces műsort szentelt Torday munkásságának, s a mikrofon előtt e sorok szerzőjét érte az a megtiszteltetés, hogy feleleveníthette a magyar kutató munkásságát.

E tanulmány szerzője nagyon fontosnak tartja, hogy saját szülőföldjén se merüljön feledésbe a Kongó-medence legeredményesebb magyar kutatójának emléke.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E tanulmány megírásához jelentékeny ösztönzést adott az 1987–88-as Magyar Tudományos Afrika Expedícióban való részvételem. Az expedíció során sikerült eljutni Zaire területére, ahol belekóstolhattam abba a különleges afrikai világba, mely egykor Torday Emil számára munkaterületül szolgált. Az expedíció tagja volt Füssi Nagy Géza, akivel fél éven át együtt dolgozhattunk. Ez a 186 napos vállalkozás olyan páratlan emberi és szakmai élmény- és ismeretanyagot nyújtott mindannyiunk számára, mely a mai napig meghatározza munkánkat, gondolkodásmódunkat.

A Teleki Sámuel felfedező expedíciója útvonalán, Tanzániában és Kenyában, valamint Ruandában, Burundiban és Zaire-ben, a terepen, a helyszíneken ismerhettük meg Afrika tájait, s a legkülönbözőbb népcsoportok képviselőit. Itt mondok köszönetet valamennyi kutatótársamnak az expedíció legfiatalabb résztvevőjeként és krónikásaként, azért a nagy lehetőségért, amit szakterületük képviselőjeként érzékeltettek közös munkánk során.

Ez úton fejezem ki köszönetemet az MTA Soros Alapítványnak, mely 1989-ben lehetővé tette, hogy Londonban három hónapig tudománytörténeti kutatásokat végezhettem.

Elismerésem és nagyrabecsülésem fejezem ki Anita MC. Connelnek, a Királyi Természettudományi Intézet tudománytörténészenek, John Mack etnográfusnak, a British Museum munkatársának, Jonathan Benthall antropológusnak és Juba Ferencnek, valamint Tünde és Francis Laxnak és Kutasi Kovács Lajosnak, akik önzetlenül segítettek kutatásaimat.

Hálásan gondolok a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézet főmunkatársára, Dr. Krizsán Lászlóra és a Magyar Földrajzi Múzeum alapítójára, Dr. Balázs Dénesre, akinek afrikai tárgyú publikációi mindig ösztönző erőt jelentettek számomra.

Köszönetet mondok a Royal Anthropological Institute és a British Museum archívumának a fényképfelvételek közlésének lehetővé tételéért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALÁZS D.

1987 „Benyovszky Móric szerepe Madagaszkár földrajzi megismerésében.” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, Érd, 3: 53-60.

BALFOUR, H.

1912 „Review of E. Torday and T. A. Joyce, Les Bushonge.” *Man* 25: 48-48.

- BODROGI T.
1978 „Messzi népek magyar kutatói.” *Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői, 2. kötet.* Gondolat, Budapest, 190-227.
- HALÁSZ Gy.
1936 „Öt világrész magyar vándora.” *Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig, Torday Emil (1875-1931)*, 155-174.
- HAVASNÉ BEDE P. – SOMOGYI S.
1973 *Magyar utazók, földrajzi felfedezők* (Futó József: „Torday Emil, Közép-Afrika etnográfusa és antropológusa”: 298-301). Tankönyvkiadó, Budapest.
- HILTON SIMPSON, MELVILLE W.
1911 *Land and Peoples of the Kasai.* London.
- HILTON SIMPSON, MELVILLE W.
1932 „Obituary, Emil Torday.” *Man*, 48.
- JOYCE T. A.
1909 „On a Carved Weeden Cup from the Bakuba.” *Man* 9: 1-3.
- JOYCE T. A.
1910a „On a Wooden Portrait-Status from the Bushongo People of the Kasai District, Belgian Congo.” *Man* 10: 1-2.
- JOYCE T. A.
1910b „Note on the Pigment-Blocks of the Bushongo People of the Kasai District, Belgian Congo.” *Man* 10: 81-82.
- JOYCE T. A.
1913 „Comment on a paper by Sir H.H. Johnston, 'A survey of the Ethnography of Africa.'” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 43: 415-419.
- JOYCE T. A.
1925a „The Portrait-Statue of Mikope Moula, Iloth Paramount Chief of the Bushongo.” *Man* 25: 185-186.
- JOYCE T. A.
1925b „Babunda weaving.” *Jahrbuch für Praehistorische und Ethnographische Kunst* 1: 105-110.
- JOYCE T. A.
1932 „Obituary, Emil Torday.” *Man*: 48.
- KEITH, A.
1911 „On Certain Physical Characteristics of the Negroes of the Congo Free State and Nigeria, Being a Report on material supplied by Mr. E. Torday, Mr. T. A. Joyce, Mr. P. A. Talbot and Mr. Frank Corner, MRCS.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 41: 46-71.
- KRIZSÁN L.
1985 *Magyar László afrikai utazásai.* Budapest, Panoráma.
- KRIZSÁN L.
1987 *Anne Baker: Rabszolgák földjén.* Budapest, Panoráma.
- KRIZSÁN L.
1992 „Ismeretlen okmányok a Zambézi menti „magyar missziók” történetéhez (részletek Czimmermann István S. J. afrikai misszionárius leveleiből).” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 11: 77-80.

- KUBASSEK J.
1988 „Teleki Sámuel kelet-afrikai expedíciójának tudományos jelentősége.” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, Érd, 5: 7-16.
- KUBASSEK J.
1989 „Magyar Tudományos Afrika-expedíció 1987-88.” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, Érd: 45-54.
- KUBASSEK J.
1990 „Sáska László tudományos munkássága Afrikában.” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, Érd, 8: 15-20.
- KUBASSEK J.
1991 „Torday Emil emlékei Londonban.” *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, Érd, 10: 41-46.
- KUBASSEK J.
1999 *A Szahara bűvöletében, az angol beteg igaz története, Almásy László hiteles életrajza.* Panoráma, Budapest, 307.
- MACK J.
1990 *Emil Torday and the Art of the Congo 1900-1909.* British Museum Publications, London.
- MARETT R. R.
1926 „Review of E. Torday, *Causeries Congolaises.*” *Man* 56: 91.
- READ, SIR C. H.
1905 *Questionnaire ethnographique... Par C.H. Read, T. A. Joyce, N. W. Thomas et E. Torday.* Brussels, Instituts Solvay.
- READ, SIR C. H.
1906 „Anthropology at the Universities.” *Man* 38: 56-59.
- SELIGMAN, BRENDA Z.
1925 „Review of E. Torday, *On the Trail of the Bushongo.*” *Man* 789: 144-145.
- SMITH, E. W.
1931 „Review of E. Torday, *Descriptive Sociology: African Races.*” *Man* 51: 50-51.
- TORDAY E.
1905 „Notes on the Natives of the Kwilu, Congo Free State.” *Man* 5: 135-138.
- TORDAY E.
1909 „Ethnographical Researches in the Kasai District.” *The Geographical Journal* 34: 214.
- TORDAY E.
1910a „Land and Peoples of the Kasai Basin.” *The Geographical Journal*: 26-57.
- TORDAY E.
1910b „Le pays et les populations du bassin du Kasai.” *Bulletin de la Société d'Études Coloniales* 17: 677-712.
- TORDAY E.
1911a „Review of W. J. Edmondston-Scott, *Elements of Negro Religion.*” *Man* 19: 30-31.
- TORDAY E.
1911b „A neolithic site in Katanga.” *Man* 26: 38.
- TORDAY E.
1911c „Bushongo Mythology.” *Folklore* 22: 41-47.
- TORDAY E.
1911d „Review of Northcote Thomas, *Anthropological Report on the Ede-Speaking Peoples of Nigeria.*” *Folklore* 22: 391-198.

- TORDAY E.
1912a „Primitive Eugenics.” *Mendel Journal*.
- TORDAY E.
1912b „Review of J. Bland-Smith, Man and Beast in Ethiopia.” *Man* 35: 64.
- TORDAY E.
1913a *Camp and Tramp in African Wilds*. London. Seeley Service.
- TORDAY E.
1913b „The New Congo Collection.” *Museum Journal* 4: 13-32.
- TORDAY E.
1913c „Note on an Unusual Form of Tattoo.” *Man* 2: 5.
- TORDAY E.
1913d „Comment on a paper by Sir H. H. Johnston, 'A survey of the Ethnography of Africa.'” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 43: 415-416.
- TORDAY E.
1913e „Review of Rev. A. L. Kitching, The Backwaters of the Nile and Cullen Goldsbury and Hubert Shjeane, The Great Plateau of Northern Rhodesia.” *Folklore* 24: 264-269.
- TORDAY E.
1914 „A Kongo vidék népeinek életéből.” *Földrajzi közlemények* 42.
- TORDAY E.
1915a „Review of R. Gaillard and L. Poutrin, Etude Anthropologique des populations des Regions du Tchad et du Kanem.” *Man* 26: 43-44.
- TORDAY E.
1915b „Review of A. de Calonne, Etudes Bakongo.” *Man* 29: 46-47.
- TORDAY E.
1917a „The Zulu Cult of The Dead.” *Man* 121: 178.
- TORDAY E.
1917b „Review of Adolpho Louis Curean, Savage Man in Central Africa.” *Man* 23: 34-35.
- TORDAY E.
1918 „Husbandry in the Congo.” *Man* 83: 154-158.
- TORDAY E.
1919 „The Northern Babunda.” *Man* 19: 49-55.
- TORDAY E.
1921 „Culture and Environment, Cultural Differences among the Various Branches of the Batetela.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 51: 370-384.
- TORDAY E.
1922a „Review of John Roscoe, Twenty-five years in East Africa.” *Man* 18: 29.
- TORDAY E.
1922b „Review of R. P. Van Wing SJ, Etudes Bakongo: Historie et Sociologie.” *Man* 50: 78-80.
- TORDAY E.
1924 „Note on Certain Figurines of Forged iron Formerly made by the Bushongo of the Belgian Congo.” *Man* 24: 17.
- TORDAY E.
1925a *On the Trail of the Bushongo, an Account of a remarkable and hitherto unkown African people, their origin, art, high social and political organization and culture, derived from the author's personal experience amongst them*. London, Seeley Service.

- TORDAY E.
1925b *Causeries Congolaises*. Brussels, Vronant.
- TORDAY E.
1925c „Review of Cuthbert Christy, Big Game and Pygmies.” *Man*, 74: 126-127.
- TORDAY E.
1926 „Arts et metiers Bushongo.” *Nervie* 9-10: 12-22.
- TORDAY E.
1927a „Sex ratios and cultural contact.” *Man* 24: 39.
- TORDAY E.
1927b „Review of Capt. R. S. Rattray, Religion and Art in Ashanti.” *Man* 73: 117-118.
- TORDAY E.
1927c „Review of P. Amaury Talbot, The Peoples of Southern Nigeria.” *Man* 74: 118-119.
- TORDAY E.
1927d „Review of A. W. Cardinall, In Ashanti and Beyond.” *Man* 75: 119.
- TORDAY E.
1927e „Review of T. Alexander Barnes, An African Eldorado.” *Man* 89: 139.
- TORDAY E.
1928a „The influence of the Kingdom of Kongo on Central Africa.” *Africa* 1, 2: 157-169.
- TORDAY E.
1928b „Dualisa in Western Bantu Religion and Social Organisation.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 58: 225-245.
- TORDAY E.
1928c „Big game from the air.” Letter to *The Times*, November 1.
- TORDAY E.
1928d „Review of Von Bruno Gutmann, Das Recht der Dschagga.” *Man* 152: 212.
- TORDAY E.
1929a „Bride-price, dower or settlement.” *Man* 3: 5-8.
- TORDAY E.
1929b „Obituary of Paul Sarasin.” *Man* 85: 113.
- TORDAY E.
1929c „Bride-price, an answer.” *Man* 107: 148.
- TORDAY E.
1929d „Azande folklore.” *Man* 125: 164.
- TORDAY E.
1929e „Review of Monroe N. Werk, a Bibliography of the Negro in Africa and America.” *Man* 57: 178.
- TORDAY E.
1929f „The morality of African races.” *International Journal of Ethics* 39, 2: 167-176.
- TORDAY E.
1929h „Le fetichisme, l'idolatrie et la sorcellerie des Bantus occidentaux.” *Anthropologie* 39, 5/6: 431-454.
- TORDAY E.
1929g „The principles of Bantu marriage.” *Africa* 2: 255-290.
- TORDAY E.
1930a *African Races*. London, Williams and Norgate.

- TORDAY E.
1930b „Nzambi Mpungu, the God of the Bakongo.” *Man* 3: 3.
- TORDAY E.
1930c „Review of Rev. P. Fr. Bosch, Les Banyamwezi, Peuple de l’Afrique Orientale.” *Man* 81: 107-108.
- TORDAY E.
1930d „Review of H. R. Herman Hodge, Gazettee of Ilorin Province.” *Africa* 3: 378.
- TORDAY E.
1930e „Review of A. Ihle, Alte Konigreich Kongo.” *Africa* 3: 378-379.
- TORDAY E.
1930f „Review of S. J. Hodgen, Muhammadan Emirates of Nigeria.” *Africa* 3: 541-543.
- TORDAY E.
1931a „The child’s place in African religion.” *Revue Internationale de l’Enfant*. 51: 331-353.
- TORDAY E.
1931b „The things that matter to the West African.” *Man* 31: 110-113.
- TORDAY E.
1931c „Review of Door P. Basiel Tanghe, Doziel van het Ngbandivolk, De Ngbandi naar het leven geschetst, and de Ngbandi Geschiedkundige Gijtragen.” *Man* 53: 52-53.
- TORDAY E.
1931d *Still-birth and infantile mortality from the social and economic point of view Central Africa*. Save the children International Union.
- TORDAY E.
1931e „Review of E. von Sydow, Handbuch der afrikanischen Plastik. Vol. 1.” *Africa* 4: 243-245.
- TORDAY E.
1931f „Review of Dr. Gunther Spannaus, Zuge aus der politischen Organisation Afrikanischer Volker und Staaten.” *Africa* 4: 369-370.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1905 „Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 35: 398-426.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1906a „Notes on the Ethnography of the Ba-Yaka. With Supplementary Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 36: 39-59.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1906b „Notes on the Ethnography of the Ba-Huana.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 36: 272-301.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1907a „Notes on the Southern Ba-Mbala.” *Man* 7: 81-84.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1907b „On the Ethnology of the South-Western Congo Free State.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 37: 133-156.
- TORDAY E. – JOYCE, T. A.
1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba ainsi que sur les peuplades apparantées les Bushongo*. Brussels, Musée du Congo Belge.

TORDAY E. – JOYCE, T. A.

1922 *Notes ethnographiques sur les peuplades habitant les bassins du Kasai et du Kwango orientale, peuplades de la forêt, peuplades des prairies.* Brussels, Musee du Congo Belge.